

סימן ד

חתימת ברכת המינים

עש"ק לסדר "ושכנתי בתוכם" תשנ"ט לפ"ק

לכבוד גדול אדונינו ורב כח אר"י במסתרי"ם מו"ר זה הי"ם גדו"ל שליט"א.

הנני בא להעלות על הכתב את אשר עם לבבי בענין מנהגינו בנוסח ברכת המינים כפי בקשתו, ואם כי אין הפנאי מסכים לבדוק את הדברים אחד לאחד אכתוב בקיצור מה שהתעוררתי על דלתי תשובתו.

א) לענ"ד גישת הרבנים האחרונים בדחיית הכרעת גאון עוזינו החיד"א ז"ל בענין חתימת ברכת המינים מתוך הכתובי"ם, אם מתלמוד הירושלמי או משאר מדרשי חז"ל ונוסחאות הראשונים, ובפרט מה שכתב הגר"ח פלאג'י בספרו כף החיים (סימן ט"ו אות ל"א) שאילו היה רואה הרב חיד"א כל הראיות מהירושלמי והמדרשים הנ"ל היה חוזר בו והיה מסכים לקבוע נוסח החתימה "ומכניע זדים", הם דברים תמוהים מאד בעיני וגם אין בהם כדי להכריע נגד דעתו, דאיך עלה השערה זו על דעתם שלא שלטו מאור עיניו של מרן החיד"א בש"ס ירושלמי או מדרשי חז"ל המצויים תחת יד כל אדם, או בדברי הראשונים, הרי למפורסמות אין צריך ראייה, ובקיאותו המדהימה של ג"ע החיד"א ז"ל גלויה למציין הצצה כל שהוא בכל אחד מספריו, לא היתה קריאה אשר שגבה ממנו וגם אם היא לא נדפס"ה. ועוד איך חשדו בעמוד ההוראה, אשר מאז זרח אורו האירו ברקיו תבל וכל בית ישראל נשען ונסמך סמיכה בכל כוחם על הוראותיו ופסקיו, שיצא להורות לשעה ולדורות רק ע"פ מה ששמע וקבל מאחרים מבלי שום עיון וקריאה בדברי הראשונים, ולומר בפה מלא שאם היה רואה דבריהם היה חוזר בו, והנני מתאפק מלהאריך בטענות כי ידעתי מיעוט ערכי מול כבוד הרבנים המשיגים.

רק לגופו של ענין פשוט וברור בעיני ששיקול דעתו והכרעתו של מרן החיד"א מתחלת רק אחרי כל הכתובי"ם המצוטטים, באופן שאין מזה שום קושיא והשגה נגד דעתו ואין המקר"א במדרשי חז"ל או הראשונים יוציאו אותו מידי פשוט"ו, ואם בחר להעלים נימוקו אין לנו אפשרות לדון בהכרעתו, ורק אם המצא תמצא גילוי דעתו הרחבה באורך נוכל לשאת ולתת בדבריו כדרכה של תורה ולהעמידם בכור המבחן לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא.

ואין לומר דמאחר ולא גילה דעתו רק בקצר אמיץ, ולפנינו ספרי"ן פתיח"ו, א"כ אין לדיין אלא מה שענינו רואות, דהא מסורת בידינו מפי זקני העדה, דמשק ואר"ץ^א, דאנן בדידן קיבלנו עלינו הוראות מרן החיד"א כקבלת הוראות מרן, וברור דעל כל כיוצא בזה הוא שאמרו "קיבלנו הוראותיו", דזה פשוט שאם ההוראה מבוארת ופרושה כשמלה לא ילפינן מדברי קבל"ה אלא מדברי תורה, ולאידך גיסא אם נמצא פסק הלכה בקיצור עם ציון המקור שלו וברור לעין כל שחלה טעות בהעתקה, או דידים מוכיחות שהדברים נכתבו למזכרת גרידא ולא עמד באותו העת לברר בעומק פרטי הנידון ולשאת ולתת בדברי הראשונים והאחרונים כדרכו, וכן כל כיוצ"ב, אין שום מקום לקבלת ההוראה כי טעותא לא קבילו עליה^ב. אמנם בכל שאר ההוראות, ובפרט אותם שהם מעשים בכל יום, אחרי שברור לנו שאין

^א וכן מצאנו בספר זבחי צדק בתשובות שבסוף ספרו (סימן ל"ג), ועיין עוד שם ביורה דיעה (סימן ק"י אות קנ"ה) שכן קבלו מפי מורינו הרב משה חיים ז"ל (זקינו של הרב בן איש חי ז"ל).

^ב ולדוגמא עיין בברכי יוסף (סימן ל"ו) שפסל תפילין הכתובים בכתב אשכנזי לספרדים עפ"ד מהר"ם בן חביב בתשובה כת"י (סימן ד'), והיא נדפסה בשו"ת קול גדול (סימן ע"ח). והמעייין שם באותה תשובה יראה שאין מדבריו שום הוכחה לנידון שכתב בברכ"י, והרב המגיה בספר פחד יצחק למפארונוטי בערך מזוזה כתב

שום דבר אשר נעלם ממנו, ולפנינו הכרעתו כצד אחד בלי לגלות נימוקו, בודאי שעל גדלותו ועל הסייעתא דשמיא שזכה להנהיג עם ועדה מדור לדור אנו סומכים, ובזה הוא שקבלנו הוראותיו, ואע"פ שלנו היה נראה אחרת, ומה גם בנדון דידן שקבע בהדיא שאינו זו ממנהגו בחתימת מכניע מינים ותול"מ.

(ב) וכו' כיון דאתא לידי שמעתתא דא ליפטר בלא כלום אי אפשר, וארשום מה שעלה במצודתי בס"ד בישוב דעתו של מרן החיד"א ז"ל.

הנה בש"ס מגילה (דף י"ז ע"ב) תניא: שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא-תנא: מאה ועשרים זקנים, ובהם כמה נביאים, תקנו י"ח ברכות על הסדר. ושם (דף י"ח ע"א) הקשו וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנו תפלה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר, ותירצו שכתובם וחזרו וסדרם ע"ש. מבואר דתחילת תקנת הי"ח ברכות היתה ע"י אנשי כנסת הגדולה שהיו בזמן גלות בבל עד תחילת בית השני⁶, ושוב חזרו לסדרם בימי רבן גמליאל בסוף תקופת הבית השני⁷.

ובברכות (דף כ"ח ע"ב) רבן גמליאל אומר בכל יום ויום מתפלל אדם י"ח. ובגמרא שם פריך הני תמני סרי תשטרי הויין, אמר רבי לוי ברכת הצדוקים ביבנה תיקנוה וכו'. ת"ר שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה, אמר להם רבן גמליאל לחכמים כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים, עמד שמואל הקטן ותקנה, לשנה אחרת שכחה וכו' ע"ש. ומוכח מהכא דתקנת אנשי כנסת הגדולה הקדומה היתה י"ח ברכות מלבד ברכת הצדוקים שהיא נתקנה רק בסוף הבית השני.

ומעתה איכא לתמוהי טובא על המדרש שהובא בילקוט שמעוני אסתר (ע"פ "ולמלך אין שוה להניחם"), דאמר המן שישראל פותחים בתי כנסיות וקורים דברים שא"א להשמע, ואומרים שמע ישראל, ואח"כ עומדים להתפלל ואומרים בתפילתם "מכניע זדים" ואומרים שאנו זדים וכו' ע"ש. דהן אמת נראה שתקנת אנשי כנסת הגדולה בענין חובת התפלה כנגד תמידין (ברכות דף כ"ו ע"ב וברש"י), וכן נוסח התפלה בי"ח ברכות, היתה כבר בזמן גלות בבל וכדמוכח ברמב"ם בהלכות תפלה (פרק א' הלכה ד' וה"י)⁸, ושפיר הביא המן קטעים מהנוסח המתוקן, לקטרג על ישראל, אבל קשה מה שטען שאומרים בתפילתם "מכניע זדים", דהרי ברכה זו לא נתקנה עדיין כלל עד סוף הבית השני כנ"ל.

ששאל את הרב חיד"א פה אל פה בנימוקו, ואמר שראה את הדברים בהיותו נחוץ לנסוע מעיר לעיר ולא העמיק העיון בהם, ורשם אותם שיהיו לזכרון בלבד ע"ש. ואידכר לן קיימי"ה דיעק"ב שלימא בהאי פסקא במבוא לספרו הבהיר "שערי בינה" דיני צורת האותיות ע"ש.

⁶ בית דינו של עזרא הם הנקראים אנשי כנסת הגדולה, והם: חגי, זכריה, מלאכי, דניאל, וחנניה מישאל ועזריה, ונחמיה בן חכליה, ומרדכי בלשן, וזרובבל, והרבה חכמים עמיהם עד תשלום מאה ועשרים זקנים, והאחרון מהם הוא שמעון הצדיק והוא היה מכללם כדאיתא בהקדמת הרמב"ם ביד"ו החזק"ה.

⁷ ועיין בספר האשכול עמ' 18 שכתב "לאחר החורבן", ומש"כ הרב נחל אשכול שם.

⁸ ובה ניחא מה שאמרו בגמרא מגילה הנ"ל "ששכחוה", ויש לתמוה היאך שכחוה אחרי שקבעו חובה להתפלל ג' פעמים ביום בנוסח הנזכר, וכיוצא"ב הקשה הרשב"א בברכות (דף כ"ח ע"ב) דאמרו על שמואל הקטן שלשנה אחרת שכחה, דאחרי שנתקנה בב"ד של רבן גמליאל היאך שכחה אחרי שנה ע"ש. ולפי הנ"ל אתי שפיר, דתחילת התקנה היתה בהיותם בגלות בבל שהיה הבית בחרבנו ולא היתה עבודה אחרת זולת התפלה, אבל אחרי שנבנה בית המקדש שוב לא הוצרכו להתפלל בנוסח זה כמש"כ הרב ז"ל בשער הכוונות בדרושי הלילה (דרוש ד' דף נ"ג ע"ג) שקודם החרבן כמעט שלא היו צריכים ישראל להתפלל לפי שזו"ן היו תמיד פב"פ ע"ש. ומש"כ "כמעט" נראה דעכ"פ היה צורך בתפלה בהדי הקרבת הקרבן, אלא שעיקר המשכת המוחין בזו"ן לא היתה תלויה בה ולא נצרכה אלא להעדפ"ה, וענינה מבואר בזוהר פרשת פנחס (דף רמ"א ע"א) ע"ש. ולכן לא היה צורך בי"ח ברכות אלא בזמן הגלות דוקא וכדאיתא בזוהר פרשת בראשית (דף כ"ו ע"א) ע"ש. נמצא שאחרי שנבנה בית המקדש השני לא התפללו עוד בנוסח זה ולכן שכחו אותו, ורק לקראת סוף הבית השני חזרו לסדרם. ואע"פ שבעץ חיים (שער ל"ו פרק ב') מבואר שלא היה מצבם דזו"ן שוה בבנין הבית הראשון והשני,

וביוצ"ב יש לתמוה ע"ד המדרש שהובא בילקוט שמעוני שמואל א' (ע"פ "ותתפלל חנה"), מכאן אנו למדין שנשים חייבות בתפלה שכן חנה היתה מתפללת י"ח ברכות וכו', "ורשעים בחשך ידמו" "מכניע זדים" וכו', הרי י"ח ברכות שהתפללה ע"ש. וקשה, הרי בגמרא דברכות הנ"ל מוכח דברכות הזדים אינה מכלל הי"ח ברכות אלא תוספת שנתקנה בתקופה מאוחרת מחמת רבים מעמי הארץ שנגררו אחר המינים.

והנראה בזה בס"ד דדברי הש"ס דילן אינם מוסכמים, ובתלמוד הירושלמי יש שיטה אחרת בזה, בין בענין מהות הברכה כנגד מי נתקנה, ובין בענין מי תיקן אותה, וכמו שנוכח בסמוך.

והכי איתא בירושלמי ברכות (פרק ב' הלכה ד' דף י"ז ע"א) ר' אחא בשם ר' יהושע בן לוי אף מי שהתקין את התפלה הזאת (שהם אנשי כנסת הגדולה) על הסדר התקינה (פני משה: כלומר ואף התפלה שכל ברכות האמצעיות בקשה להבא הן, מ"מ על הסדר הזה אנחנו מבקשים, תעשה עמנו כמו שעשית לשעבר), חננו דעה חננתנו דעה וכו', הכנע קמינו הכנעת קמינו וכו' ע"ש. והמדקדק יראה שאין מקום לפרש "הכנע קמינו" כדברי הבבלי על הצדוקים והמינים תלמידי יש"ו שאנו מבקשים להכניעם ולאבדם, כי אלו בתחילת דרכם לא קמו עלינו לרעה אלא להסית ולהדיח את ישראל מתורת משה וכמש"כ בסמ"ג (דפו"י דף ק' ע"ג) שברכה זו נתקנה משרבו המינים בישראל והתקינו ברכה אחת שמתפללין בה לאבד מינים, וכ"כ במחזור ויטרי (עמ' 18) שברכת המינים נתקנה אחר מעשה דבן פנדירא, והיינו משום שהיו נמשכים אחריו. וז"ל הרמב"ם (פרק ב' הלכה א'): בימי רבן גמליאל רבו "האפיקורסין" בישראל והיו מצירים לישראל ומסיתין אותם לשוב מאחרי השם, וכיון שראה שזו גדולה מכל דרכי בני אדם עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה אחת שתהיה בה שאלה מלפני השם לאבד האפיקורסין וכו' ע"ש. ומשמעות "קמינו" היינו הקמים עלינו לרעה, וזה שייך בכל דור ודור שיש מאומות העולם הקמים עלינו לכלותינו, ואם ראו חז"ל לתקן ברכה מיוחדת להכניעם אין טעם שיתעוררו לדבר זה דוקא כשנתרבו המינים תלמידי יש"ו הנוצרי, וסביר להניח שברכה זו היתה מתוקנת גם לפניהם.

והדברים מפורשים בירושלמי שם בהמשך וז"ל: אמר ר' ירמיה מאה ועשרים זקנים ומהם שמונים וכמה נביאים התקינו את התפלה הזאת, ומה ראו לסמוך הא-ל קדוש לחונן הדעת וכו', נתקבצו הגלויות (מקבץ נדחי עמו ישראל) והדין נעשה (מלך אוהב צדקה ומשפט) והזדים נכנעים (מכניע זדים) והצדיקים שמחים (משען ומבטח לצדיקים) ע"ש. הרי דמיירי ביי"ח ברכות שתקנו אנשי כנסת הגדולה מעיקרא, ואחת הברכות היא על הכנעת הזדים, והיינו הזדים הקמים עלינו לרעה בכל דור ודור, ואין ברכה זו מחודשת משרבו המינים ככתוב בש"ס דילן.

נמצא דלדעת הבבלי מהות ברכה זו היא כנגד הצדוקים (המינים) שקמו להסית ולהדיח, ולדעת הירושלמי היא כנגד הקמים בזדון להרע לישראל. ועוד דלדעת הבבלי ברכה זו נתקנה בזמן מאוחר כתוספת על י"ח ברכות של העמידה, ולדעת הירושלמי בתקנת אנשי כנסת הגדולה הראשונה נתקנו י"ח ברכות ואחת מהן היתה ברכה מיוחדת כנגד הקמים בזדון להרע לישראל.

ובזה מיושבים דברי המדרשים הנ"ל שמנו ברכת "מכניע זדים" ממנין הי"ח ברכות שהתקינו אנשי כנסת הגדולה, דקיימי בשיטת הירושלמי הנ"ל ופליגי על ש"ס דילן. ועל דרך זה יש לפרש מדרש האגדה שהביא מרן הבית יוסף (או"ח סימן קי"ב) מספר שיבולי הלקט, שהזכירו ענין ברכת הזדים כנגד מה שאמרו מלאכי השרת כשטבעו המצריים בים סוף ע"ש, וטעמם משום דס"ל שמעיקרא נתקנה ברכה

מ"מ נראה שהשינוי גרם רק חסרון חמשה דברים בבית שני, ולא היה נפקותא בזה לענין תפילת י"ח ואכמ"ל. שו"ר בסוכה (דף נ"ג ע"א) ובשו"ת התשב"ץ (ח"ב סימן קס"א) שנוקט דגם בזמן בית שני היו מתפללין כל הי"ח ברכות רק בשינוי מנוסח שאנו מתפללין עתה ע"ש. ולפמ"ש אין הכרח לפרש כך דברי הגמרא בסוכה הנ"ל ודו"ק.

בפני עצמה כנגד הזדים הצרים על ישראל ומבקשים רעתם, ועליהם אנו מבקשים שיכניעם, ובודאי שאין לזה שום קשר עם המינים שלא היו כלל בזמנם עד סוף תקופת הבית השני.

ולפ"ז צריך לומר שאע"פ שהיו מברכים על הזדים ברכה בפני עצמה, עכ"ז היו רק י"ח ברכות בעמידה, משום שהיו כוללים ברכת "מצמיח קרן ישועה" יחד עם "בונה ירושלים" וכמבואר בירושלמי שם בהמשך שהיו כוללים של דוד בבונה ירושלים בברכה אחת ע"ש. ושוב בתקופה מאוחרת יותר חלקו ברכה זו לשנים וקבעו ברכה בפני עצמה על "צמיחת קרן ישועה". וברכה בפני עצמה על "בנין ירושלים". ועיין עוד בירושלמי (שם פרק ד' הלכה ב') ובמפרשים שם, ואין הפנאי מסכים להאריך עוד בביאור הדברים שם.

אמנם בש"ס דילן מוכח בהדיא דפליג ע"ז וכמו שכתבנו לעיל, וס"ל דמנין הי"ח ברכות שתקנו מעיקרא הוא מלבד ברכת המינים שנתקנה בזמן מאוחר יותר, וס"ל דמאז ומקדם קבעו שתי ברכות נפרדות לבנין ירושלים וצמיחת קרן ישועה, וכשהקשו בגמרא ברכות שמנין הברכות בעמידה הוא י"ט ולא י"ח, תירצו דברכת המינים ביבנה תקנוה, והיא הברכה הנוספת על מנין הי"ח דמעיקרא.

ולפ"ז יש לבאר מה שמצאנו עוד שינוי בין הירושלמי ברכות (פרק ב' הלכה ד') הנ"ל ובין הבבלי במגילה (דף י"ז ע"ב), דבירושלמי שם איתא: תני עלה, כולל של מינים ושל רשעים במכניע זדים, ואילו בגמרא מגילה שם איתא: וכיון שנעשה דין מן הרשעים (במלך אנהב צדקה ומשפט) כלו הפושעים וכולל זדים עמהם ע"ש. הרי שלירושלמי כולל את המינים בהדי זדים, ולבבלי הוא להיפך שכולל את הזדים בהדי הפושעים. וביאור הדברים ע"פ האמור, דהירושלמי אזיל לשיטתו שמעיקרא נתקנה ברכה מיוחדת להכניע את הזדים, ולכן כשרבו המינים ותקנו להזכירם במיוחד ולבקש מהשם לאבדם לא קבעו להם ברכה מיוחדת בפני עצמה אלא כללו אותם עם בקשת מפלת והכנעת הזדים. ולעומת זה הבבלי גם הוא אזיל לשיטתו, שמעיקרא לא תקנו ברכה על הכנעת הזדים ולכן כשרבו המינים הוסיפו ברכה חדשה נוספת על מנין הי"ח שכל מהותה הוא לאבד ולהכניע את הפושעים שהם המינים, אלא שראו לנכון לכלול גם את הזדים הקמים עלינו בבקשת מפלתם.

ואחר הדברים האלה יצאה צדקתו של מרן החיד"א ז"ל לאור אשר לא שת לבו לדברי הירושלמי והמדרשים שכתבו במפורש נוסח החתימה "מכניע זדים", כי כל זה לשיטתם שכבר מעיקרא תקנו אנשי כנסת הגדולה ברכה זו להכניע זדים ומשרבו המינים רק הוסיפו באותה ברכה עצמה לכלול את המינים, ואנן לא קי"ל כן, אלא כש"ס דילן שברכת המינים היא ברכה מחודשת ועיקר מהותה להכניע את המינים תלמידי יש"ו הנוצרי והנגררים אחריהם. ואע"פ שלא נזכר בש"ס דילן נוסח החתימה בברכה זו עכ"ז מסתברא טובא שכיון שכל התקנה היתה לאבד את המינים צריכים להזכירם בהכרח מפורש בחתימת הברכה "מכניע מינים" דוקא ולא זדים. ומדוייק לשון הגמרא ברכות "כלום יש אדם שיודע לתקן ברכה למינים" (גירסת הרי"ף ועוד), ולשון זה לא ראיתי לעת עתה בירושלמי משום דלשיטתם לא נתקנה ברכה מיוחדת למינים אלא כתוספת על ברכת הזדים ודו"ק.

ואין לומר דכונת הש"ס דילן במה שאמרו "וכולל זדים עמהם" היינו בחתימת הברכה "מכניע זדים", דא"כ מן הראוי היה לחתום "שובר מינים ומכניע זדים" ולא מצאנו כן זולת להרב פרי חדש (סימן קי"ח), דהא אין שום טעם לא להזכיר בהדיא את המינים בחתימת הברכה מאחר ועיקר חידוש הברכה הוא עבורם. וע"כ מה שאמרו כולל הזדים עמהם היינו שמזכירם בנוסח הבקשה "וכל הזדים כרגע יאבדו", ולא בחתימה, והרי מוכרח שגם את דברי הירושלמי שאמר "וכולל מינים בהדי זדים" נפרש כן שלא על החתימה אמרו כן, אלא לכלול אותם בנוסח הבקשה "וכל המינים כרגע יאבדו" ודו"ק היטב.

¹ ובילקוט שמעוני שמואל א' הנ"ל מתבאר שלא היו מברכים ברכת "משען ומבטח לצדיקים", והיו מחלקים "בונה ירושלים" ו"מצמיח קרן ישועה", לשנים ע"ש.

ומעתה לא על מרן החיד"א התלונות אלא על הראשונים שכתבו לחתום מכניע זדים ע"פ הירושלמי, ודבריהם צ"ע מדוע הניחו את דברי הש"ס דילן וקבעו כנוסח הירושלמי.

ומ"מ מודינא שלא מפני שאנו מדמין נעשה מעשה היפך דברי הראשונים אשר לאורם נלך גם אם כסו עינינו. ונראה דמהאי טעמא לא האריך הרב החיד"א ז"ל בהוכחות מהש"ס כיד ה' הטובה עליו ונסתפק במוע"ט המחזיק את המרובה והם דברי הקבלה אשר בכחה להכריע למעשה היפך דברי הראשונים הכתובים, וכמו שמצאנו לרבו מהר"י הכהן בספרו בתי כהונה (ח"ג סוף סימן ד') בענין צאת הכוכבים שנחלקו ר"ת והגאונים, וז"ל: הנה האמור בזה הוא במונח שהיתה הלכה רופפת בעלמא הדין פלוגתא דר"ת ושאר רבוותא, ואמנם כי אתינן עלה מסוגיין דעלמא דאזלא דלא כר"ת, ופשטה הוראה לפי הנראה בכל תפוצות ישראל כסברת החולקים ואפילו בשבת (עיין בשו"ת הר"י פאראגי סימן נ"א), ואף כי לפי הספרים הנמצאים נראה שרוב הראשונים תפסו עיקר כסברת ר"ת, מ"מ הואיל ובמספר הדורות מדור דור סוגיין דעלמא דלא כוותיה אית לן למימר שמאז ומקדם גמרו רוב הראשונים דלא כר"ת אלא שלא זכינו לדבריהם בכתובים, וכענין מש"כ הרב מהרי"ק בתשובה (שורש נ"ד ענף ב') ע"ש. ולרווחא דמלתא הביא הרב חיד"א נוסחת כמה סידורים שבהם כתוב לאמר מינים ולא זדים כפי קבלתו (ולא הביאם כבסיס להכרעתו רק להורות שגם המה בכתובים), וסיים שאינו זו ממנהגו, כי אפילו תימצי לומר ששקולים נינהו אית לן למינקט כהאומרים מינים ולא זדים מאחר ובש"ס דילן מוכח כוותיהו ודו"ק היטב.

ג) ובענין דעת רבינו האר"י ז"ל בנד"ד כתב מעכ"ת שליט"א דמשער הכונות (דף נ' ע"ד) מתבאר שבכל מקום שלא העיר מהרח"ו ז"ל על שינוי הנוסח אשר בסידורו ע"פ רבו האר"י ז"ל, היה הוא נוהג כנוסח הסידור שבידו. וממילא עתה שזכינו מה שלא זכו בדורות הקודמים לראות הסידור ממנהג ספרד הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה שהיה בידי מהרח"ו, ושם כתוב בנוסח החתימה "מכניע זדים", ולא העיר הרח"ו מאומה בזה לשנות את הכתוב שם, א"כ שמעינן מהא דכך היה נוהג מהרח"ו עצמו בהסכמת רבו האר"י ז"ל. ומאחר וכך מוכרח לדעת האר"י העלה מעכ"ת בסוף דבריו דהנכון ביותר הוא להחזיר עטרה ליושנה ולומר את כל נוסח הברכה ככתוב בסידור הנזכר שהוא הבסיס לנוסחת רבינו האר"י ז"ל.

והנה מעכ"ת ביקש לקיים את העני עמך, לשמוע קול ענו"ת חלושה, חסורי מחסרא והכ"י קטנ"י מכל תלמידיו ושומעי לקחו, ואני הוא לא שנית", ולכן יצאתי נקי בהציג על האר"ש דעתי הקצרה בלא נצ"ח והו"ד.

ראשית כל, אע"פ שאין ספק בדבר דאכן מהרח"ו ז"ל חתם "מכניע זדים" בהסכמת רבינו האר"י ז"ל, אמנם אין כאן הוראה לכל בית ישראל שכך יש לנהוג ולא אחרת. וכן על זה הדרך יש לומר בכל השינויים הנמצאים באותו סידור, אשר הניח אותם רבינו האר"י כמות שהם ולא העיר בהם כלום, הגם שאין לנו ספק שכך התפלל מהרח"ו ז"ל בעצמו, מ"מ אין זה מחייב את כל בית ישראל להתפלל דוקא באותו נוסח. ואך ורק באותם הדברים שגילה רבינו האר"י דעתו בהדיא שכך צריכים לומר אנו נגררים אחריו בכל אשר יאמר כי הוא זה.

ורגלים לדבר הוא מה שלא מצאנו בפוסקים אפילו מתקופות הראשונות שיביאו הוכחה כל שהיא בענין נוסחאות התפלה מאותו טופס שעליו סמך רבינו האר"י את ידיו. ואם תמצי לומר דסידור זה טמיר וגניז היה במשך כל הדורות עד ימינו, היא גופא קשיא, היאך ההשגחה העליונה אשר סיבבה את כל הגילוי של תורת רבינו האר"י ז"ל בשלימות עד בחינת רזא דרזין צפונות עמוקות שהעלה רבינו הרש"ש ז"ל, להביא גואל לבני בניהם בדרא בתראה, וניחא קמי שמיא סדר העבודה זו תפלה בכונה והיא העולה, ואילו אבן היסוד נוסח התפלה המדוייק והמחוייב לכל בית ישראל לדעת רבינו האר"י, גב"ר בהעלמ"ה. ואשר על כן מוכרח לפק"ד שהסכמת רבינו האר"י לסידור זה קדשה לשעת"ה ולא קדשה לעתיד לבא.

וז"ל שער הכונות (דף נ' ע"ד): ואמנם בעיקרי המנהגים עצמם שיש הפרשים רבים ושנויים רבים בענין נוסח התפלות בעצמם, חוץ מענין הפזמונים והפיוטים הנוספים בתוך התפלות, אלא בנוסח הברכות והתפלות עצמם יש שינויים רבים בין סידורי התפלות בין מנהג ספרד ובין מנהג קאטלוניא ובין מנהג אשכנז וכיוצ"ב. הנה בענין הזה אמר לי מורי ז"ל שיש ברקיע י"ב חלונות כנגד י"ב שבטים, וכל שבט ושבט עולה תפלתו דרך שער אחד מיוחד לו, והוא סוד י"ב שערים הנזכרים בסוף יחזקאל. והנה אין ספק כי אם תפלות כל השבטים היו שוות לא היה צורך לי"ב חלונות ושערים וכל שער יש לו דרך בפני עצמו. אלא ודאי מוכרח הוא שכיון שתפלותיהם משונות לכן צריכים שערים מיוחדים לכל שבט ושבט, כי כפי שורש ומקור נשמות השבט ההוא כך צריך להיות סדר תפלתו. ולכן ראוי לכל אחד ואחד להחזיק כמנהג סדר תפלתו כמנהג אבותיו לפי שאין אתנו יודע מי הוא משבט זה ומי הוא משבט זה, וכיון שאבותיו החזיקו במנהג ההוא אולי הוא מן השבט ההוא הראוי לו אותו המנהג ועתה בא לבטלו ואין תפלתו עולה למעלה אם לא בדרך הסדר ההוא. אבל צריך שתדע שאין זה אלא בענין תיבות משונות באמצע התפלה וכיוצ"ב, כגון להקדים הודו קודם ברוך שאמר או אחר כך, אבל מה שהוא מיוסד ע"פ הדין המפורש בתלמוד זה הוא דבר השווה לכל נפש, ואין חילוק ביניהם כלל בכל השבטים. עכ"ל.

הרי דאזהרה שמענו מפיר רבינו האר"י ז"ל דכל אחד צריך להחזיק כמנהג סדר התפלה שהתפללו בו אבותיו, ולהקפיד באותם תיבות משונות באמצע התפלה ובנוסח הברכות, לא ראי זה כראי זה. ועוד למדנו שהנוסח כמנהג ספרד הוא ככל שאר הנוסחאות ולא השמיענו שום עדיפות בו יותר מהשאר.

ולפ"ז נבין היטב החילוק שכתבנו בתחילת הדיבור שנוסח התפלה שקיבל מהרח"ו מרבו האר"י מתייחס דוקא על אותם שינויי נוסחאות והנהגות אשר גילה רבינו האר"י שהם הכרחיות לכל נוסח, ואינם כשאר השינויים שיש מנוסח זה לנוסח אחר, ולכן הם לעיני כל בית ישראל בכל מסעיהם כדבר המיוסד ע"פ התלמוד שאין בזה הבדל בכל השבטים. אבל בשאר כל הנוסח אשר באותו סידור שלא העיר בו כלום אין בכך הסכמה אלא למי שאבותיו החזיקו באותו נוסח ממש, ולהם הוא נוסח מדויק כפי שורש נשמתם, ובודאי יודה שבזה אפשר שיהיו שינויים, מינים ממינים שונים, הכל כפי בחינת השבטים הנזכרים, וכל אחד צריך להחזיק בקו"ל דאלים גבר זה אומר של אבות"י.

וז"ל שער הכונות שם: וזה נוסח התפלה כאשר קיבלתי ממורי ז"ל וכדי שלא אאריך אכתוב סידורו כפי דפוס הסדור של כל השנה ממנהג ספרד ע"כ. הרי שלא הזכיר שנוסחת האר"י היא כנוסח אותו סידור, רק את התיקונים והנהגות האר"י כתבם כפי הסדר הנמצא באותו סידור לתועלת הקיצור ותול"מ.

ד) פ"ש גבן לברורי לפי דרכינו האם אנו מחויבים להתפלל בנוסח מנהג ספרד הנדפס באותו סידור שהיה בימי מהרח"ו, ואם בכלל יש ענין להחזיר עטרה ליושנה בענין נוסחאות התפלה.

הנה נכון באלו הזמנים מרגלא בפומייהו דאינשי לכלול את כל עדות המזרח כ'ספרדים' ואת כל העדות שמאוצות אירופה כ'אשכנזים', אמנם ברור שאין ביטוי שפתים זה קובע מאומה, כי ענינים אלו אינם כחלומות ההולכים אחר הפה, ואם באנו לקבוע לעצמינו נוסח מסויים הדבר צריך בדיקה היטב, כי על כל מוצ"א יחיה האדם בסדר תפילתו המתאים לו כפי שורשו.

ואקח לדוגמא את מקום מוצא אבות אבותי עיר דמשק הזאת נעמי ואר"ץ טובה. ידוע הוא שלפני גלות ספרד היו כבר קהילות שלימות אשר מימים ימימה היו בסוריה, ואחרי שנשתכנו גולי ספרד בה היו בתחילה שתי קהילות נפרדות עם מנהגים שונים, האחת קהילת "המוסתערבים" שהם ילידי סוריה מאבות אבותיהם שנתיישבו שם עם הערבים, והשנית קהילת "הפראנקים" והם הגולים מספרד (עייין בזה בספר יצחק ירנן שחיבר דף קע"א). ובמרוצת הדורות נתערבו והיו לאחדים (עם הבדלים קטנים כמו המנהג שמחזיקים עדיין משפחות רבות באר"ץ להדליק בחנוכה נר נוסף וכיוצ"ב). וגם בדמשק היו

שתי קהילות אלו ונוסף עליהם עוד "קהילת הסקליין"¹ שמקור מוצאם מסקיליא הקרובה לספרד, והיו קהילה נפרדת מקהילת הספרדים כמבואר בשו"ת מהר"י בירב (סימן ל"ג). לשלושת הקהילות היו בתי כנסיות וכן גביית מסים נפרדת ומנהגים שונים, כנזכר בשו"ת באר מים חיים למהר"ש ויטאל (סימן י"ב).

והשתא היאך נוכל לכלול את כל יוצאי סוריה ולקבוע שעליהם להתפלל כנוסח יוצאי ספרד הרי רבים מהם מעולם לא היו בספרד. ויתירה מזו הרי מהרח"ו ז"ל כתב בשער הכונות שיש שנויים רבים בין סידורי התפלות בין מנהג ספרד ובין מנהג קאטלוניא, וכל אחד מחוייב להחזיק מנהג אבותיו כי לכל אחד שער בפני עצמו בשמים. והדבר ידוע שקאטלוניא הוא חלק מארץ ספרד (בצפון מזרח ספרד גובל עם צרפת ובה נכלל העיר ברסילונה הידועה), ובגזירת הגירוש כל יהודי ממלכת ספרד גלו מארצם. וא"כ אפילו אם נוכל לייחס משפחות מסוימות כצאצאי גולי ספרד (ע"פ שמות המשפחה בשפה הספרדית) היאך נדע מאיזה חבל ארץ הם באו שנחייב אותם לחזור לנוסח מנהג ספרד דוקא. וכן על זה הדרך מצוי ברוב העדות די בכל אתר ואתר.

(ה) **והאמת** אגיד שלא רק מפני הספק אני אומר כן, אלא אפילו אם המצא תמצא בודאות משפחה או שבט המתייחס למקום מסוים אשר היו נוהגים לפני מאות שנים בנוסח מיוחד אין שום ענין להחזיר עטרה ליושנה ולהתפלל באותו נוסח, ואדרבא אולי קפידא יש בזה שלא לעשות כן, כי אין נוסח התפלה נקנה אג"ב קרק"ע אלא הכל תלוי בענין שורשי הנשמות, ושינוי הנוסחאות מדור לדור נקבע בודאי ע"י בית דין של מעלה בהתאם לאותם הנשמות, ומתגלה אלינו ע"י מסובב כל הסיבות באופנים שונים. ומוכרח אני להרחיב הדיבור בזה להוכיח צדקת הדברים.

כתב מרן הבית יוסף בשו"ת אבקת רוכל (סימן כ"ח) על מה שפשט המנהג לומר בסדר העבודה ביום הכפורים "אנא בשם" כדעת אימורא בירושלמי, שלא הסכימו עמו כמעט כל הפוסקים שכתבו לומר "אנא השם", וז"ל: ענד י"ל שהפוסקים שכתבו "אנא השם" לא לפסוק הלכה שיאמרו כן נתכוונו ולדחות דברי רבי חגי והתוספתא (דס"ל לומר "אנא בשם") שאין זה הדבר תלוי בפסק הלכה כיון שאין איסור בדבר, ואע"פ שהם כתבו שיאמר "אנא השם" מי שירצה לומר "אנא בשם" כרבי חגי הרשות בידו. וע"ש שהוסיף עוד בזה שאפילו אם הוא דבר שנזכר בהדיא בתלמוד אם אין הדבר תלוי באיסור והיתר מותר לנו להניח דברי התלמוד ולנהוג כספרים אחרים כגון הפסיקתא או מסכת סופרים ע"ש היטב.

וכיוצא בזה כתב בן דורו המהרשד"ם בתשובותיו (או"ח סימן ל"ה) שלא מצאנו ולא ראינו שאין לשנות מנהג אבותינו אלא בדבר שיש בו נדנוד איסור, אבל בשינוי נוסחאות התפלה דליכא צד איסור והרחקת עבירה לא שייך ביה אל תטוש תורת אמך ע"ש היטב. וכן ראיתי בספר מהרי"ל (הלכות ראש השנה דף מ' ע"ב) וז"ל: אני המחבר (תלמידו) שמעתי מפי הטהור מהר"י סג"ל וכו' טרם שנתבקש הרב ע"ה לישיבה של מעלה אמר אם יחייהו השי"ת עוד להתפלל בימים נוראים אז היה רוצה לשנות הרבה מלות בתפילת ראש השנה ויום הכפורים ממה שרגיל עד עתה וכו' ע"ש (ועיין מה שהביא בשו"ת שמש צדקה סימן י"א בשם מהרי"ל וצ"ע ואכמ"ל).

ותבט עיני לג"ע החיד"א בשו"ת יוסף אומץ (סימן י') שהביא את דברי מרן הנזכרים, והוסיף שאין איסור לשנות תיבה או תיבות מנוסח התפלה, והניף ידו שנית בשו"ת טוב עין (סימן ז') וכתב דמעשים בכל יום בכרכים ועיירות גדולות בגלילותינו דמשנים תיבה אחת או שנים בברכת יוצר ובברכות שמונה עשרה וכיוצא, המדקדקים כפי דקדוקם והחכמים כפי חכמתם והמקובלים כפי ידיעתם

¹ כשהגיע רבינו מהרח"ו לדמשק נתמנה לחכם ומנהיג של עדת הסקליין. ולמרות שמצאם נוהגים בכמה דברים ע"פ הפוסקים היפך דעת רבו האר"י הניחם במנהגם, וכבר העיד מר בריה דרבינ"א בשו"ת באר מים חיים (סימן י"ט) שאביו לא היה משנה מנהגיהם כי בגלל רוב ענותנותו לא היה רוצה להוכיח לשום אדם, ומ"מ כשהיה מתפלל בעצמו היה אומר כרצונו ע"ש ואכמ"ל.

ואין פוצה פה, רק יש שואלים טעם השינוי ע"ש. וכן מהר"י אירגאס בשו"ת דברי יוסף (סימן א') הביא דברי המהרשד"ם הנזכרים והסכים עמהם, והניף ידו שנית בתשובתו שם (סוף סימן י"ג) ע"ש.

ולבאורה על הראשונים ועל האחרונים דבר טוב אבל לא קיים לדעת רבינו האר"י, דלדידיה כל שינויי הנוסחאות באו אל התיב"ה בדקדוק, וכל נוסח ונוסח מכוון כנגד חלון אחד ברקיע, ולא יחליף ולא ימיר כתיב.

ואין לומר הלא אתא רבינו האר"י אלא לאפוקי שלא יאמר אדם על כל הנוסחאות אלו ואלו דברי אלהים חיים, ומה לי נוסח זה ומה לי נוסח אחר, כולם אהובים כולם ברורים, כי אין הדבר כן וכל אחד צריך להחזיק במנהג אבותיו, אבל מעולם לא כיוון לשלול תיקונים ושינויים באותם הנוסחאות עצמם. זה אינו, דהרי מעיקרא שינויי הנוסחאות שכותבים הרבנים האחרונים הם ע"פ מה שבררו מנוסחאות אחרים הנראה להם מתקנים יותר, ואע"פ שלכל נוסח ומנהג יש מקור (כמו הנידון בתשובת אבקת רוכל הנ"ל) ובודאי לכל אחד חלון ברקיע, מ"מ התיירו את התערובת, ואילו לדעת רבינו האר"י ז"ל דוקא מצד אותם שינויים נקבע פעולתם אם בשורש זה או בשורש אחר, ובודאי אין מקום לשנותם אלא כל אחד צריך דוקא להתמיד במנהג אבותיו.

ועוד צריך עיון דכל נוסח ונוסח במקורו כצורתו ותבניתו מתחילה ועד סוף יש כנגדו חלון אחד ברקיע, אבל כל המשנה חלקים ממנו ידו על התחתונה כי מעתה חדשי"ם לבקרי"ם פנים חדשות באו לכאן, וצירופי נוסחאות למחצה לשליש ולרביע לא שמענו. ופלא בעיני על ג"ע החיד"א שלא העיר בזה מדעת רבינו האר"י ז"ל, ואין המקרא הזה אומר אלא דרשני.

והנלענ"ד בכל זה הוא דמאחר ועינינו הרואות בספרן של צדיקים ראשונים כמלאכים סדרי תפלה שונים זה מזה לעשרות רבות, עד שלא נמצא אפילו נוסחא אחת דומה לחברתה, א"כ מוכרחים אנו לומר שאותם י"ב חלונות ברקיע שהזכיר הרב ז"ל הם י"ב חלונות כוללים, וכל אחד מהם כולל פרטים רבים שכנגדם מכוונים רבוי הנוסחאות הקיימים. ועוד אנו רואים בעליל שבדורות האחרונים אין גם אחד שהחזיק באחד הנוסחאות הכתובות בספרי וסידורי הראשונים דברים ככתבם, וישן מפני חדש הוציאו. ויתירה מזו אפילו במקומם עלו מן האר"ש ושונו הנוסחאות עד בלי היכר (כגון נוסח הספרדים שונה לגמרי מנוסח התפלה שכתב הרמב"ם), וכל סדר ההשתלשלות לדורותיו מורה באצבע כדברי ג"ע החיד"א והסכמתו שהרשות נתונה לכל חכם ומבין מדעתו לשנות כפי הבנתו ולומר כזה ראה וקדש וכל העם עונים אחריו מקודש מקודש.

וביאור הענין לפק"ד כפי המובן מדברי הרב ז"ל הנזכרים לעיל ששינויי הנוסחאות הם בהתאם לשורשי הנשמות. וידוע מהכתובי"ם על הדורות הראשונים איך בחינות הנשמות שונות בשרשם מדור לדור, כמו יוצאי מצרים ואנשי דור המדבר וכן התנאים והאמוראים וכיוצ"ב, והרגשת הלב גורמת להבחין בזה גם בדורות האחרונים אם כי אין אתנו יודע, ולכן נתרבו נוסחאות התפלה מעת לעת ומפקידה לפקידה דור דור וחכמיו. ובודאי כי מאת ה' היתה זאת וכדבר האמור ובלב כל חכם לב נתתי חכמה לחשב מחשבות לדעת לעשות את כל מלאכת עבודת הקודש מקצ"ה בחובר"ת כפי הנדרש באותו העת והזמן. והוא ע"ד מש"כ מהר"י איבשיץ בספרו התומים (סימן כ"ה קיצור תק"כ אות קכ"ד) שהשו"ע והגהות מור"ם כללו במתק וקוצר לשונם דינים הרבה ואין ספק שלא כווננו להכל רק רוח ה' נוססה בקרבם להיות לשונם מכוון להלכה בלי כוונת הכותב וחפץ ה' בידם הצליח ע"ש. וכן הוא כאן, אע"פ שלא כווננו באלו התיקונים כי אם מצד הטעמים הנגלים, אי בעית אימא קרא ואי בעית אימא סברא, מ"מ יודע תעלומות אשר לו נתכנו עלילות סייע בידם שיהיו השינויים תואמים מלמט"ה ויחדיו יהיו תמים אל ראש"ו.

והדברים האלה הם ההנחה הסובר"ת עליה התבססנו בתחילת דברינו לומר שאין ענין להחזיר עטרה ליושנה בכל הקשור לנוסחאות התפלה ואדרבא קפידא יש בדבר, דהנוסח הקדום הותאם דוקא לאותם נשמות שהיו באותו הדור ובמשך הדורות משלח"ה ואינה חוזר"ת כי הלכה והיתה לאי"ש אחר,

והשינויים שנעשו הם בהסכמת בית דין של מעלה ועיני ה' המשוטטים בכל האר"ש בכל דור ודור משפחה ומשפחה מדינה ומדינה ועיר ועיר, כדי שאש"י ישראל ותפילת"ם יהיו לרצון תמיד.

ומעתה כאשר דמינו כן היה, דמעיקרא לא בא רבינו האר"י ז"ל לשלול אלא המשנה ממנהג אבותיו במנהג אחר הקיים בחשבו שכולם שוים לטובה באין הבדל, אבל אין בכלל זה השינויים הקטנים תיבה אחת או שתים הנעשים כפי ראות עיני העדה, כי הכל בידי שמים.

וזאת למודעי כי חלילה לי להתיר ע"פ דברינו הגהת הסידורים לרבו"ת שינוייה"ם לכל איש ואיש אשר בשרירות לבו הולך ומחזיק כי יודע הוא מה שלא ידעו רבותינו בדור הקודם, ומסכת עירובין"ן מסמיני ענ"י, ואין להאריך, ובעבור זה לא אמרתי רק לקדושים אשר באר"ש המה ברתת ובזיע בשנות"ן את טעמ"ו ותול"מ.

(ו) **עוד** רגע אדבר במה שהעיר מעכ"ת שליט"א שמצא את סידור הכונות שהתפלל בו רבינו החיד"א עצמו, ואשר שלח ידו בכמה דפים שבלו מרוב שימוש לכתבם מחדש, ולא הגיה בנוסח "מכניע זדים" מאומה, אשר נראה מזה דאכן כך היה אומר ונשאר בצ"ע.

הנה כבר כתב מעכ"ת שליט"א שבכל סידורי מרן הרש"ש ז"ל כתוב הנוסח "מכניע זדים", ובאמת כך נהגו בבית אל אחר"ר וקד"ם כמש"כ במנהגי בית אל הכתובים בראש ספר דברי שלום, וכ"כ בספר שמח נפש גאגין, וכנודע מפי השמועה, ולכן כשקבע החיד"א ז"ל תפילתו בקהל חסידים מלמ"ד שלא שינה ממנהג המקום (ומסתבר שלא התפלל החיד"א מתוך סידור הכונות רק בהיותו שם וכנודע שבכל מסעותיו הסתר הסתיר את פניו, את הצנועים חכמה). ועכ"פ כי ע"ם בינו"ת בתפילת לחש אין לנו שום הכרח ששינה מנהגו מלחתום מכניע מינים. (ובפרט כי אין חד"ש תחת השמ"ש בענין נוסחאות התפלה כמו שכתב מעכ"ת שליט"א בהערותו על תשובת מהר"א מני ז"ל).

ובאמת דעדיפא מיניה מצאנו שאפילו אותם תפלות ווידוים שסדרו האחרונים אשר לא ידעו דרכי הקבלה וטעו במדב"ר בלי ידיעה כלל ומנע רבינו האר"י ז"ל בהדיא מלאמרם, עכ"ז העיד מהרש"ו ז"ל על מר אביו מהרח"ו שכשהיה שליח צבור בקהל בימים נוראים היה אומר כל הוידוים הנזכרים משום שמנהגם של ישראל תורה (שער הכונות דף נ' ע"ד הגוב"י אות ג'). כ"ש וק"ו בענין החתימה מכניע זדים שאין לשנות ממנהג המקום ועד האלקים יבא דבר שניהם, ומה גם שאם עבר ושינה ממנהג אבותיו בנוסח התפלה יצא בדיעבד כמש"כ החיד"א בשו"ת חיים שאל (ח"א סימן כ"ח) וה"ז כמבואר.

ואחתום דברי בגלוי דעתי שאין כאן שני כתובים המכחישים זה את זה ח"ו, ואין אדם עומד על דעת רבו עד ארבעים שנה, ואולי יש בהם בנותן טעם ליישב מנהגם של ישראל. ואני תפלה שיקויים בנו בדור יתום זה מקרא שכתוב ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הי"ם, ובצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי.

זעיר ש"ם

הצעיר משה נתן חדיד ס"ט

